

Aleksander Popielarz

(Uniwersytet Warszawski)

Kawaleria Orderowa Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny jako plan Władysława IV na konfesjonalizację elity władzy¹

ABSTRACT

The Order of Immaculate Conception of Our Lady as Władysław IV Vasa's plan for confessionalization of the power elite

Paradigm of confessionalization is based on assumption that tendencies to unify religion after reformation are an example of modernization process. In this paper we will try to examine Władysław IV's plans as form of confessionalization.

Pope Urban VIII asked Sigismund III Vasa to found one in Poland, but it was Władysław IV who took the Pope's idea. It was in fact impossible for a non-Catholic to be members of this order without conflict with his own faith. In King's project were involved Jerzy Ossoliński and Albrycht Stanisław Radziwiłł – both known for their support of Counter-reformation and anti-Protestant views.

Słowa kluczowe: konfesjonalizacja, katolicyzm, Kawaleria, król, władza

Sprawa ustanowienia pierwszego w Polsce zakonu orderowego przewijała się przez wiele lat przez polską historiografię. Niektóre ze źródeł wydane zostały w ciągu XIX wieku. O Orderze Niepokalanego Poczęcia pisano w tym okresie przy okazji biografii ludzi z nią związanych, takich jak Jerzy Ossoliński. Jedną z nich jest biografia autorstwa Ludwika Kubali, która szerzej omawia ten problem przytaczając przy okazji niektóre ze źródeł². Z nowszych

---

¹ Niniejszy artykuł stanowi rozwinięcie referatu o tym samym tytule wygłoszonego w dniu 13 IV 2018 r. na konferencji „Prawo–Religia–Polityka” organizowanej na Uniwersytecie Wrocławskim przez Koło Naukowe Doktryn Politycznych i Prawnych. Złożony jest on fragmentów napisanej później pracy magisterskiej, zob. A. Popielarz, *Próba Władysława IV sformalizowania elity władzy – motywacje, założenia ideowe, efekty*, niepublikowana praca magisterska obroniona pod opieką naukową U. Augustyniak w IHUW 2018.

² L. Kubala, *Jerzy Ossoliński*, Lwów 1924, s. 104-110, 407-408 (przyp.).

opracowań problem ten podejmują na marginesie swoich głównych rozważań Władysław Czapliński i Henryk Wisner³. Czapliński zwraca uwagę na kontekst w jakim król podejmuje realizację swych planów. Wisner podaje dokładny skład personalny przewidywanego zakonu orderowego. Z prac poświęconych ściśle omawianemu zagadnieniu wspomnieć można artykuł Andrzeja Tomaszka poświęcony planom ustanowienia orderu⁴. Skupia się on w nim na opisanie dokładnego przebiegu planów królewskich i reakcji szlachty na nie. Trochę inaczej podchodzi do problemu w swym artykule Jan Dziegielewski analizując order na szerszym tle wyznaniowo-ustrojowym i wiążąc z innym projektem króla jakim była próba wybierania ceł z portów bałtyckich Rzeczypospolitej⁵. Poświęcił on mu także kilka stron swojej monografii dotyczącej polityki wyznaniowej za panowania Władysława IV, gdzie zwrócił uwagę na konfesyjny aspekt orderu⁶. Tym ostatnim będziemy zajmować się w tym artykule. Będziemy go rozpatrywać przez pryzmat paradygmatu konfesjonalizacji.

Uwagi metodologiczne

Paradygmat konfesjonalizacji stanowił odpowiedź niemieckiej historiografii na problem niedoceny wagi aspektów religijnych w badaniach nad modernizacją społeczeństw nowożytnych. Miał on służyć do badań nad przemianami w krajach Rzeszy, które nastąpiły w wyniku reformacji i kontrreformacji, głównie w latach 1550–1650. Zgodnie z jego założeniami konfesja stanowi jedną z podstawowych kategorii badań nad wczesną nowożytnością. Proces konfesjonalizacji dzieli się na trzy etapy: budowania konfesji (*Konfessionsbildung*), gdzie ustalane są dogmaty i budowane sieci administracji kościelnej; zmiany stosunków społecznych, gdzie państwo i Kościół współpracują na rzecz zaprowadzenia ładu zgodnego z daną konfesją; oraz unifikacji religijnej państwa i ustanowienia religii urzędowej. Efektem ubocznym starań o przystosowanie społeczeństwa do ideałów religijnych i ponownej unifikacji wyznaniowej jest, zgodnie z tym schematem, wzmocnienie władzy centralnej i „formowanie nowożytnego

---

³ W. Czapliński, *Władysław IV i jego czasy*, Warszawa 1972, s. 186-188; H. Wisner, *Władysław IV Waza*, Wrocław 2009, s. 129-131.

⁴ A. Tomaszek, *Projekt Orderu Niepokalanego Poczęcia NMP*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1987, t. 32, s. 107-124.

⁵ J. Dziegielewski, *O ustrojowo politycznych aspektach orderu Niepokalanego Poczęcia i uznaniu Najświętszej Maryi Panny królową Korony Polskiej*, „Studia Claromontana” 2005, t. 23, s. 17-27.

⁶ Tenże, *O tolerancję dla zdominowanych. Polityka wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV*, Warszawa 1986, s. 107-115, 133.

zdyscyplinowanego społeczeństwa poddanych” opartego na więziach instytucjonalnych⁷. Ważną kategorią paradygmatu konfesjonalizacji jest dyscyplinowanie społeczeństwa (*Sozialdisziplinierung*), w którym uczestniczą zarówno władze świeckie jak i kościelne. Dowartościowane zostają przy tym luteranizm i katolicyzm potrydencki, gdyż zjawisko to wiązano wcześniej głównie z kalwinizmem. Do badań nad Rzeczpospolitą modelu tego używano przede wszystkim pisząc o miastach Prus Królewskich i zachodzącej w nich rywalizacji między ewangelikami augsburskimi a reformowanymi⁸. Szerszą perspektywę pod względem terytorialnym

i stanowym podejmuje w swoim artykule Urszula Augustyniak⁹.

Problemy związane z przyjęciem tych założeń podnoszone są przez historyków polskich i niemieckich. Wskazuje się na zbyt dużą koncentrację na czynnikach państwowych z niedowartościowaniem znaczenia komun miejskich czy oddolnych inicjatyw społecznych. Jest to szczególnie istotne zastrzeżenie w kontekście Rzeczypospolitej, gdzie proces o którym mówimy odbywał się w znacznej mierze poza władzą centralną i nie przyczynił się do jej wzmocnienia¹⁰. Tym bardziej warto przyjrzeć się projektowi Władysława IV jako próbie przeprowadzenia odgórnej konfesjonalizacji w duchu katolicyzmu potrydenckiego. Jednocześnie nie należy zapominać o istnieniu przeciwstawnych konfesjonalizacji nurtów europejskiego myślenia, zwłaszcza w Rzeczypospolitej, w której dłużej niż w Rzeszy przetrwały tradycje myśli humanistycznej¹¹. Możemy zauważyć jak przeciwnicy projektu przeciwstawili mu wizję stosunków społeczno- politycznych opartych na świeckiej wspólnocie obywatelskiej, nie na wyznawanej wierze.

---

⁷ H. Schilling, *Konfesjonalizacja kościoła, państwa i społeczeństwa – profile, efekty i perspektywy historiograficznego paradygmatu*, [w:] H. Schilling, *Konfesjonalizacja – Kościół i państwo w Europie doby przednowoczesnej*, J. Kałużny (tłum.), Poznań 2010, s. 311-313.

⁸ Przykładem może być tutaj M. G. M. Müller, *Zweite Reformation und städtische Autonomie in Königlichen Preußen. Danzig, Elbing, Thorn in der Epoche der Konfessionalisierung (1557-1660)*, Berlin 1997.

⁹ U. Augustyniak, *Wpływ konfesjonalizacji katolickiej na dyskurs polityczny w Rzeczypospolitej XVI- XVIII wieku. Wizje państwa i społeczeństwa*, [w:] *Wartości polityczne Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Struktury aksjologiczne i granice cywilizacyjne*, Anna Grześkowiak- Krwawicz (red.) Warszawa 2017, s. 52-87.

¹⁰ A. Moritz, H.-J. Müller, M. Pohlig, *Konfesjonalizacja Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku?*, „Kwartalnik Historyczny” 2001, r. 108, s. 39, 42-45.

¹¹ U. Augustyniak, *Wpływ konfesjonalizacji katolickiej ...*, s. 55.

Podstawy źródłowe

Główną podstawę źródłową tej pracy stanowią utwory polemiczne i paszkwile rozpowszechniane

w czasie sporu o order. Wokół planów ustanowienia orderu rozpętała się burzliwa polemika, w której główną rolę odgrywali dysydenci z Krzysztofem Radziwiłłem na czele. Sprawa ustanowienia Orderu Niepokalanego Poczęcia NMP zaowocowała największą liczbą zachowanych utworów polemicznych¹². Zachowane w sylwach, w rękopisach Biblioteki Kórnickiej główne teksty: *Rationes przeciwko Kawalerii* Krzysztofa Radziwiłła; anonimowy, przypisywany Jakubowi Sobieskiemu (wcześniej Mikołajowi Ostrorogowi¹³) *Respons na rationes przeciwko Kawalerii*, oraz *Zniesienie Responsu* zostały wydane przez Franciszka Nowakowskiego¹⁴ razem z *Porządkiem Introductiej Kawaleriej* oraz *Przestrożę Stanom koronnym o tytułach i dygnitarstwach cudzoziemskich wolnościom polskim przeciwnych* napisaną przez Andrzeja Grodzieckiego i wydaną pod pseudonimem Macieja Dargockiego w 1634 r. i ponownie w 1637 r. pod nazwiskiem Jerzego Imielińskiego¹⁵. Utwory poetyckie, głównie paszkwile przeciwko Jerzemu Ossolińskiemu omówił i przytoczył w swych pracach Juliusz Nowak-Dłużewski¹⁶.

Wspomniane utwory przeciwko Kawalerii i jej pomysłodawcy znajdujemy w sylwach w zestawie razem z bullą Urbana VIII zatwierdzającą statuty orderowe i z deklaracją króla z sejmu 1638 r., w której zobowiązuje się w imieniu swoim i swych następców nie kontynuować tego projektu, ani nie podejmować w przyszłości podobnych. W rękopisie Biblioteki Kórnickiej odnajdujemy

---

¹² Taż, *Dwór i kraj w publicystyce politycznej w czasach Wazów*, [w:] *Dwór a kraj. Między centrum a peryferiami władzy. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Zamek Królewski na Wawelu, Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Instytut Historii Akademii Pedagogicznej w Krakowie w dniach 2-5 kwietnia* 2001,

R. Skowron (red.), Kraków 2003, s. 261.

¹³ W. Majewski, *Ostroróg Mikołaj h. Nałęcz*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXIV/1, Wrocław – Warszawa Kraków- Gdańsk 1979, s. 516.

¹⁴ BK, rkps 1317, s. 226, *Nagrobek Kawaleriej*; s. 227, *Replika na nagrobek*; s. 284-285, *Zniesienie responsu na racyje przeciwko Kawaleriej*; s. 301-302; BK, rkps 1195, *Rationes przeciwko Kawaleriej Ordinis Beate Virginis Mariae przez księżęcia JMci Krzysztofa Radziwiłła wojewodę wienńskiego na audiencyjey przed Króla JMci przytoczone.*;

[w:] F. Nowakowski, *Źródła do dziejów Polski*, t. 1, Berlin 1841.

¹⁵ A. Tomaszek, *op. cit.*, s. 109-110.

¹⁶ J. Nowak-Dłużewski, *Elita orderowa Jerzego Ossolińskiego*, „Roczniki Humanistyczne” 1972, t. 20, z. 2, s. 83-91; tenże, *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Dwaj młodsi Wazowie*, Warszawa 1972.

*Lament frasobliwej Polski na Polaki zhiszpaniale*¹⁷. Powołuje się nań Andrzej Tomaszek¹⁸.

Rola kawalerii orderowych

Powstające od XIII w. zakony orderowe w kolejnym wieku stały się powszechne w Europie. Krajami, które przed nastaniem reformacji nie doczekały się własnych orderów były Polska, Czechy i Szkocja, co wiązało się z ich peryferyjnym położeniem wobec centrów kultury rycerskiej¹⁹. Świeckie bractwa rycerskie powstawały pod wpływem przykładu zakonów rycerskich tworzących się w czasie wypraw krzyżowych. Jednocześnie władca powołując do życia zgromadzenie rycerzy z nim związanych mógł czuć się jak król Artur wobec rycerzy Okrągłego Stołu²⁰. Tak było w przypadku Orderu Podwiązki, gdzie król Anglii Edward III miał przy okazji rozbudowy zamku Windsor wysunąć projekt założenia Okrągłego Stołu. W dedykacji orderu świętemu Jerzemu można widzieć z kolei nawiązanie do idei krucjatowej. Bowiem to właśnie koło grobu tego świętego Ryszard Lwie Serce miał odnieść zwycięstwo nad Saladynem²¹. Poza tym, że pełniły funkcję prestiżowo- symboliczną kawalerie orderowe stanowiły dodatkowe narzędzie w rękach przewodzących im monarchów. Wiązały one suwerena orderu z ważnymi osobami w jego monarchii i z innymi władcami, co można było wykorzystać w polityce wewnętrznej i zagranicznej. W przypadku hiszpańskich Habsburgów odziedziczony przez nich Order Złotego Runa stanowił platformę integrującą arystokrację z całego ich imperium²². Wpisowe i składki płacone przez kawalerów stanowiły również dodatkowe źródło dochodów dla władcy.

Papieska propozycja

Papież Urban VIII namawiał w 1624 r. króla Zygmunta III do ustanowienia w Rzeczypospolitej filii orderu Milicji Chrześcijańskiej Niepokalanego Poczęcia Karola II Gonzagi, ks. de Nevers. Była to odpowiedź papieża na prośbę polskiego króla, który za radą nadwornych jezuitów zwrócił się

---

¹⁷ BK, rkps 1317, *Lament frasobliwej Polski na Polaki zhiszpaniale*, s. 652-667.

¹⁸ A. Tomaszek, dz. cyt., s. 123.

¹⁹ D. J. D. Boulton, *The Knights of the Crown. The Monarchical Orders of Knighthood in Later Medieval Europe 1325–1520*, Woodbridge 1987, s. 427.

²⁰ Tamże, s. 16-24.

²¹ H. Zins, *Ze stosunków polsko-angielskich w połowie XV wieku. Sprawa Orderu Podwiązki dla Kazimierza Jagiellończyka*, „Zapiski Historyczne” 1968, t. 33, s. 35-36.

²² D. J. D. Boulton, dz. cyt., s. 379.

z prośbą o uznanie Niepokalanego Poczęcia Maryi za dogmat wiary²³. Dyskusja nad wspomnianą kwestią teologiczną została zakazana dekretami papieża, jednak zwolennicy tezy o Niepokalanym Poczęciu Maryi Panny mieli możliwość powoływania bractw i stowarzyszeń, poprzez które promowali swoje stanowisko. Mimo, że odpowiedź papieża wiązała się z poruszonym przez króla problemem teologicznym, to koncentrowała się ona na obronie doczesnego wymiaru chrześcijaństwa. Inicjatywę księcia de Nevers Urban VIII ukazywał jako broń w walce z zagrożeniem osmańskim, stwierdzając, że gdyby wszyscy książęta naśladowali ten przykład obróciliby oni władztwo tureckie w ruinę²⁴. Pierwszorzędnym celem tego bractwa orderowego miałyby być więc walka z zagrożeniem tureckim. Również bractwo rycerskie, które chciał ustanowić Władysław IV, miało za jeden z celów obronę Rzeczypospolitej przed najazdem tureckim. W wezwaniu planowanego przez Władysława orderu oraz w jego idei widzimy inspirację propozycją biskupa Rzymu. Ten ostatni namawiał Zygmunta III do wzięcia przykładu z Karola Gonzagi podkreślając, że Rzeczpospolita stanowi północną flankę chrześcijaństwa²⁵”. Inicjatywa papieska nie została podjęta przez Zygmunta III, czego powodem mogła być niechęć króla do nowości oraz skupienie się na wojnie ze Szwecją²⁶.

Przebieg planów królewskich

Poselstwo Jerzego Ossolinskiego do Rzymu

Projekt utworzenia polskiego zakonu orderowego podjął syn Zygmunta III, Władysław IV wkrótce po wstąpieniu na tron. W chwili koronacji, czyli 6 lutego 1633 roku król miałby już przemyślaną sprawę orderu i był gotowy by zacząć wprowadzać swój plan w życie. Pierwszym krokiem w tą stronę było wybadanie stosunku do niego najważniejszych ludzi w państwie. Order, który miał stworzyć z przedstawicieli elity władzy sformalizowaną grupę musiał najpierw zyskać poparcie przedstawicieli istniejącej już grupy wpływów. Jak podaje Tomaszek pomysł założenia orderu miał podsunąć królowi–elektowi podskarbi koronny Jerzy Ossoliński²⁷. On też opuszczając Polskę we wrześniu 1633 roku otrzymał zadanie zdobycia

---

²³ S. Załęski, *Jezuici w Polsce. T. 2, Praca nad spotęgowaniem ducha wiary i pobożności : 1608-1648*, Kraków 1901, s. 359.

²⁴ *Vetera Monumenta Poloniae ...*, s. 374.

²⁵ Tamże.

²⁶ S. Załęski, dz. cyt., s. 359.

²⁷ A. Tomaszek, dz. cyt., s. 108.

papieskiego zatwierdzenia statutów orderu. Głównymi zadaniami tego poselstwa było, poza oficjalnym zaprezentowaniem się nowego władcy, uzyskanie zgody papieża na warunki *composito inter status*, które m. in. ograniczały możliwość nabywania nieruchomości przez zakony oraz na ustępstwa na rzecz dyzunitów. Prosząc Stolicę Apostolską o ustępstwa Władysław IV chciał uchodzić przed Rzymem za prawowiernego katolika. Król wysyłał listy z obietnicą rozszerzenia katolicyzmu przekonując przez nuncjusza Rzym o potrzebie „uspokojenia religii greckiej”²⁸. Wysunięcie próśby o zatwierdzenie katolickiego orderu było więc w tym momencie na rękę królowi. Urban VIII przychylił się do niej błogosławiąc strój orderu w czasie audiencji w grudniu 1633 r., a 5 lipca 1634 r. wydając bullę potwierdzającą statuty Kawalerii²⁹. Nowy order był więc gotowy do powołania. Nie doszło jednak do tego. Po powrocie Jerzego Ossolińskiego z poselstwa z dużym sprzeciwem szlachty spotkały się tytuły książęce jakie otrzymał od papieża i cesarza. Powstały wtedy pisma ulotne przeciw tytułom cudzoziemskim. Negatywna reakcja szlachty mogła być jednym z powodów dla których odsunięto w czasie faktyczną inaugurację zakonu orderowego.

Kontynuacja planów

20 lipca 1637 r. król rozesłał listy do osób wybranych na kawalerów zapraszające ich do udziału

w erygowaniu Kawalerii Orderu Niepokalanego Poczęcia NMP, które miało odbyć się przy okazji ślubu Władysława IV z Cecylią Renatą w dniu 12 września 1637 roku. Już latem rozpowszechniły się statuty nowego stowarzyszenia. Reakcja szlachty była negatywna. W połączeniu z odmową uczestnictwa w orderze dwóch najpotężniejszych i najbardziej popularnych wśród szlachty magnatów katolickich – Stanisława Lubomirskiego i Stanisława Koniecpolskiego było to powodem do odwlekania erygowania bractwa. Z 14 września datę ustanowienia orderu przesunięto na 20, a później 24. W tym czasie Albrecht Stanisław Radziwiłł wraz z innymi kawalerami mógł pracować nad poprawieniem statutów tak, by były bardziej akceptowalne dla opinii publicznej. Za namową prymasa i innych biskupów Władysław IV postanowił jeszcze bardziej opóźnić inaugurację orderu, która miała teraz nastąpić 8 grudnia, w uroczystość Niepokalanego Poczęcia. W tym czasie przeciwnicy orderu wystąpili z serią ataków na order.

---

²⁸ J. Dziegielewski, *O tolerancję dla zdominowanych ...*, s. 78.

²⁹ Tamże, s. 109.

Krzysztof Radziwiłł był autorem *18 Rationes przeciw Kawaleriej*, które napisane w formie listu otwartego do króla rozpowszechniane były wśród szlachty. W anonimowym *Lamencie frasobliwej Polski na Polaki zhiszpaniale* krytykowano Kawalerię razem z projektem ustanowienia ceł morskich jako część planu mającego ustanowić w Polsce katolicki absolutyzm na wzór hiszpański. Atakowano w nim także partię dworską jako ludzi zwodzących króla złymi radami. Szczególnie atakowany był Jerzy Ossoliński jako pomysłodawca i główny propagator ustanowienia orderu. Zwolennicy królewskiego projektu odpowiadali na to własnymi tekstami. Jakub Sobieski napisał *Respons na Rationes przeciwko Kawaleriej*. Wobec uchylenia się większości kandydatów na kawalerów od przybycia do Warszawy na 8 grudnia król odłożył ustanowienie orderu na czas po sejmie, który był zwołany na 10 marca 1638 roku. Na sejmie tym zmuszono króla do deklaracji w formie scriptu ad archiwum, że ani on ani jego następcy nie będą próbowali ustanowić podobnych stowarzyszeń³⁰. Był to koniec królewskiego projektu.

Plan na stworzenie elity katolickiej

W bulli zatwierdzającej order papież Urban VIII pisał: „dokładamy starania ażeby wiara katolicka wszędzie i w każdym narodzie kwitnęła, nadto aby przy pomocy pobożnych monarchów, i innych mężów, sławnych z urodzenia i cnót, jakoby wiernych Chrystusa szermierzy, coraz się więcej rozpowszechniała i krzewiła³¹”. Nowo powstały order miał więc łączyć monarchów i szlachciców nie tylko w świeckim, ale i w jasno określonym religijnym celu. Sam Władysław IV w liście do Albrychta Radziwiłła pisał, że ustanawia order aby pobudzać „do usług i spolnej Ojczyźnie, i szczylenia wiary katolickiej³²”. Działalność polityczna i religijna byłyby zgodnie z tym ściśle związane, co odpowiadało modelowi promowanemu przez kontrreformację. Użycie słowa ojczyzna również jest znamienne, gdyż z wpływami konfesjonalizacji katolickiej możemy wiązać powolne wypieranie (nie całkowite) określenia „Rzeczpospolita” przez „ojczyznę”. Wiązało się to z przeniesieniem punktu ciężkości z więzi polityczno-obywatelskiej na związek emocjonalny kojarzony ze wspólnotą języka i wiary³³. W tym kontekście dodać możemy, że nowi

³⁰ Tenże, *O ustrojowo politycznych aspektach ...*, s. 21-24.

³¹ H. Sadowski, dz. cyt., s. 47.

³² Tamże, s. 48.

³³ U. Augustyniak, *Wpływ konfesjonalizacji katolickiej ...*, s. 72-73.

członkowie Orderu przysięgaliby „*Regni mei salutem, dignitatem et commoda (...) prae oculis habebo*”³⁴. Punktem odniesienia jest więc monarchia, a nie Rzeczpospolita, co jest również charakterystyczne dla publicystyki kontrreformacyjnej. Pisarze i kaznodzieje tacy jak Piotr Skarga woleli pisać raczej o monarchii i poddanych niż o Rzeczypospolitej i jej obywatelach. Model silnej władzy królewskiej zgadzał się z ideałami jakie jezuita czerpali z ojczyzny swojego zakonu, a silna władza króla-katolika sprzyjała planom unifikacji wyznaniowej³⁵. Położenie nacisku na królestwo i króla odpowiadałoby też celowi zakonu orderowego jakim było zapewnienie mu dodatkowych narzędzi sprawowania rządów.

Kawalerowie mieli uczestniczyć w katolickich nabożeństwach i przysięgać „*post DEUM ejusque Deiparae virginis sanctae matris Ecclesiae, et Romanae sedis Apostolicae honorem, prae oculis habebo*”³⁶ Jakub Sobieski otwarcie stwierdza, „iż kawaler Naświętszej Panny nie może być jedno katolikiem”³⁷. Dodatkowo bractwo zostało przed wprowadzeniem zatwierdzone przez papieża o co król nie potrzebował zabiegać jeśli zależałoby mu jedynie na wyróżnieniu i skupieniu wokół siebie grupy osób. Należy w tym miejscu dodać, że w tym czasie konfesyjny charakter orderów stanowił regułę europejską. Katolicy władcy wymieniali się między sobą orderami, wśród których prym wiodły habsburski Order Złotego Runa i francuski Order Ducha Świętego. To samo czyniono w świecie protestanckim, gdzie główną rolę dyplomatyczną miał angielski Order Podwiązki³⁸. Ten ostatni, król Anglii gotów byłby przyznawać monarchom katolickim, jednak ci nie byli zainteresowani ze względu na różnicę wiary³⁹.

Przeciwko konfesjonalizacji

W *Zniesieniu responsu na rationes* anonimowy Samuel Przypkowski wskazywał, że „jako liga we Francji niecontentowała się procesem Obrony Religii Katolickiej (...), ale nowy sposób wymyśliwszy i *extraordinariam factionem* zbudziwszy *privatorum contra Regem et Regnum potentiam auxit*, tak kawalerowie nowi nie kontentują się tym sposobem obrony

³⁴ F. Nowakowski, dz. cyt., s. 101, w polskim tłumaczeniu, które Nowakowski podaje: tamże, s. 4-5, „Ja N. przysięgam, że królestwa mego całość i zacność i pożytki (...) przed oczami mieć będę”.

³⁵ U. Augustyniak, *Wpływ konfesjonalizacji katolickiej ...*, s. 74-75.

³⁶ F. Nowakowski, dz. cyt., s. 101; Warto zwrócić uwagę na różnicę występującą między wersją łacińską a polskimi tłumaczeniami, które Nowakowski podaje w dwóch przekazach na *pagina fracta* zob. tamże, s. 4-5, „Ja N. przysięgam, że (...) Bożej Matki jego, Matki S. kościoła Rzymskiego czci przed oczami mieć będę; tamże, s. 5, „Ja NN. przysięgam, że królestwa mego pożytki po Bożej i jego S. Rodzice Panny i Matki Kościoła Aposztolskiego ści przed oczyma mieć będę”.

³⁷ *Respons na Rationes ...*, s. 65.

³⁸ A. Matikkala, *The Orders of Knighthood and Formation of the British Honours System 1660 – 1760*, Woodbridge 2008, s. 187, 236.

³⁹ Tamże, s. 191.

Religiej Catholickiej, którego dotąd *legitime* i *ordinario* używano⁴⁰”. Katolicyzm jest więc chroniony, jednak dla zwolenników orderu dotychczasowe metody, które musiały przecież wystarczyć również ich katolickich przodkom, nie odpowiadają. Odpowiedzi na pytanie, dlaczego kawalerom nie wystarczą istniejące już sposoby ochrony „Religiej Catholickiej” udziela Autor *Lamentu Polski frasobliwej na Polaki zhiszpaniale* twierdząc, iż chodzi im o całkiem nową wiarę. Pisał on, że „kto nowe *status* fundować zamyśla temu też nową religię przykładem Rzymianów i Turków wymyślać przyjedzie⁴¹”. Celem stronnictwa dworskiego miało być nie tyle uprzywilejowanie jednej z istniejących religii, ale wprowadzenie nowej, różnej od starych. Przywołanie Turków w tym kontekście wydaje się być szczególnie złośliwe wobec zgromadzenia, którego statutowym celem jest obrona kraju przed atakami Porty. Nowa, służąca rządzącym religia miała powstać przez wzajemne wyniszczenie wyznań chrześcijańskich. W słowach tych można dopatrywać się postawy sceptycznej wobec typu religijności i związanej z nim aktywności publicznej właściwej dla katolicyzmu potrydenckiego. Warto zwrócić uwagę na to, że przynajmniej dwóch spośród głównych adwersarzy królewskiego projektu – Jerzy Ossoliński i Albrycht Stanisław Radziwiłł – reprezentowało ten typ religijności. Powiązanie spraw państwowych z konfesyjnymi jest charakterystyczne dla łacińskiego chrześcijaństwa doby reformacji i kontreformacji. Takie ujęcie było sprzeczne z dotychczasowymi wyobrażeniami szlachty o stosunku tych dwóch sfer do siebie. Ten ostatni wyrażony został we wspomnianym dziele, gdzie anonim przyznawał, że “wiara umysły jednoczy, tak że ci którzy jednej wiary są, kiedy o nie gra idzie, przy sobie mocno stoją” dodając przy tym, iż „różność sekt nieprzeszkadza, aby w Religiej owak rozróznieni violentiej nieprzyjacielskiej (...) opierać się nie mieli⁴²”. Wyznawana wiara jest więc podstawą związku między jej wyznawcami w sprawach religijnych, jednak w kwestiach politycznych decyduje gotowość obrony wspólnej ojczyzny. Odnosząc się do idei, że w jednym państwie panować powinna tylko jedna religia autor *Lamentu* pisał : „przeto rozumiem, że *Consilium* Lipsiuszowe, *de una Religione ad Remp[u]b[lica] platonis* należy⁴³”. Koncepcję tę można by więc wprowadzić w państwie fundowanym na surowym korzeniu, takim jak wymyślona przez Platona polis, jednak tam, gdzie od dawna panuje rozróznienie w wierze jest ona nie do zrealizowania bez

---

⁴⁰ *Zniesieniu responsu ...*, s. 40.

⁴¹ BK, rkps 1317, „*Lament Polski frasobliwej na Polaki zhiszpaniale*”, s. 654.

⁴² Tamże, s. 663.

⁴³ Tamże, s. 664.

szkody dla obywateli i państwa. Warto tutaj zwrócić uwagę na powołanie się autora na myśl Justusa Lipsjusza. W tym miejscu widać odwołanie do księgi 4 rozdziału III dzieła *Politicorum libri sex*, w którym to Lipsjusz pisał, że „W jednym państwie trzeba żeby była wiara jedna, dla której mają li być i zawsze i wszyscy karani, którzy w niej różni są⁴⁴”. W przypadku Rzeczypospolitej taka odgórna konfesjonalizacja musiałaby się spotkać z niechęcią części jej mieszkańców, gdyż ma „Rz[ecz]p[ospoli]ta w tych miastach portowych Heretiki⁴⁵”. Obóz królewski popada zdaniem autora w sprzeczność pragnąc narzucać wiarę katolicką, a jednocześnie chcąc ustanowić cła morskie, do których potrzebują zjednać luterzańskie miasta pruskie. Stawianie się w roli reprezentanta wyłącznie katolików było jednak nie tylko zdaniem polemistów niepraktyczne, ale sprzeczne z ideą urzędu królewskiego. Król z zasady bowiem powinien zachować niezależność od sporów między poddanymi (w tym waśni religijnych), tak by rozstrzygać sprawiedliwie jako obiektywny sędzia⁴⁶. Myśl ta wyrażona została w słowach:

„jako Pomazaniec Boży wysoko *eminebat* dla płonnego pretextu Relligiej tak nisko spuścił,

że miasto tego miał być wszystkich fakkji Panem, Sędzią i arbitrem, uczynił się jednej z nich wodzem i głową przez co i animusze przeciwnych frakkji na wieki od siebie odrzucił, że się nań nie nie jako od Pana, ale jako od Adwersarza tylko oglądali⁴⁷”.

Zgodnie z tym, król stając na czele stronnictwa katolickiego musi narazić się na wrogość niekatolików. Zgadza się to z tym na co wyżej wskazywali polemisci pisząc o miastach pruskich. Zmiana której przeciwstawiają się przeciwnicy królewskiego projektu zaszkodziłaby więc nie tylko stanowi szlacheckiego, ale również miastom królewskim.

W tym kontekście możemy się zastanawiać na ile omawiany order mógł być próbą wyznaniowego ujednoczenia elity władzy. Rozpatrując tą kwestię z perspektywy paradygmatu konfesjonalizacji możnaby powiedzieć, że order byłby zaadaptowaniem elementu systemu sprawowania rządów mającego jasno określony wyznaniowy charakter. W tym sensie przysięgę wiążącą kawalera

---

⁴⁴ J. Lipsjusz, *Politica Panskie : to iest, navka iako pan y kazdy przelozony rządznie zyc i sprawować sie ma : nietylko panom pozyteczna ale y nie panom ucieszna*, Paweł Szczerbic (tłum.).

⁴⁵ BK, rkps 1317, *Lament Polski frasośliwej na Polaki zhiszpaniale*, s. 662.

⁴⁶ E. Opaliński, *Postawa szlachty polskiej wobec osoby królewskiej jako instytucji w latach 1587-1648*, „Kwartalnik Historyczny” 1983, r. 90, z. 4, s. 799.

⁴⁷ *Zniesienie responsu na rationes ...*, s. 41.

z królem jako suwerenem oraz ze Stolicą Apostolską jako instytucją sankcjonującą order możemy rozpatrywać jako część aparatu dyscyplinowania społeczeństwa⁴⁸, a przede wszystkim jego elity. Na problem ten można spojrzeć z perspektywy zmiany w pojmowaniu szlachectwa jakie dokonywało się po rokoszu Zabrzydowskiego. Podkreślany wcześniej aspekt obywatelski ustępował skupieniu się na wartościach religijnych i rycerskich (związanych z obroną kraju przed niechrześcijanami)⁴⁹. Stary motyw rycerza chrześcijańskiego był w XVII w. szczególnie chętnie przywoływany przez działaczy kontreformacyjnych, w tym przez pierwsze pokolenie jezuitów polskich (Warszewicki, Wujek, Skarga)⁵⁰. Z tym związana była chęć uformowania walczących tak by spełniali ten ideał. W związku z tym w Polsce od XV wieku powstawały bractwa rycerskie biorące sobie za cel obronę miast, klasztorów i kościołów w kolejnych wiekach szczególnie zagrożonych przez najazdy tatarskiej i przez groźbę inwazji osmańskiej. Co więcej bractwa te w XVII wieku zaczęły, jeśli wcześniej nie używały, przybierać dodatkowy kult maryjny. Pozostające po opieką bernardynów bractwo rycerskie św. Michała szerzyło szczególne kult Niepokalanego Poczęcia⁵¹. Do tych tradycji ideowych nawiązywał w sposób wyraźny król ustanawiając swój order. Władysław IV podkreślał ścisły związek między pobożnością a walką zbrojną we wstępie do statutów⁵². Nie była to postawa odosobniona, lecz stanowiła wyraz przekonań tamtych czasów. Widzimy to choćby na przykładzie zakonów, zwłaszcza klauzurowych, których jednym z zadań było omadlanie zwycięstw oręża polskiego. Taką też myśl zawarł w słowach swego kazania ks. Fabian Birkowski, gdy na pogrzebie kawalera maltańskiego Zygmunta Srzedzińskiego w 1616 r. mówił, że „zwycięstwo nie tak na sile żołnierskiej, jako na wierze zależy⁵³”. Z założeniem, że Kawaleria będzie skutecznie promować ideały walki za

---

⁴⁸ H. Schilling, dz. cyt., s. 326.

⁴⁹ S. Baczewski, *Szlachectwo. Studium z dziejów idei w piśmiennictwie polskim. Druga połowa XVI wieku – XVII wiek*, Lublin 2009, s. 121, 165, 251.

⁵⁰ J. A. Chrościcki, dz. cyt., s. 98.

⁵¹ K. Kuźmak, *Bractwa Matki Boskiej Wspomożycielki Chrześcijan na ziemiach polskich w XVIII stuleciu. Studium z dziejów kultu maryjnego i wspólnot chrześcijańskich w dawnej Polsce*, Rzym 1973, s. 26-27.

⁵² H. Sadowski, dz. cyt., s. 50, „całą uwagę Naszą wyteżyliśmy, ażeby wszelkie poddanych Naszych w kunszcie wojennym ćwiczenia rozpoczynać od czci i chwały Majestatu Boskiego. Albowiem piersi tak walecznego narodu naszego (...) bez szczególnej pomocy Boskiej, ani otwartych przestrzeni posiadłości Naszych zasłonić, ani zbrojnych napadów wroga odeprzeć jednym tylko męstwem nie zdołają”.

⁵³ F. Birkowski, *Kawaler Maltański na pogrzebie J.M.P. Zygmunta Srzedzińskiego, kawalera z Malty, w roku pańskim 1616, maja 21*, [w:] *Ks. Fabiana Birkowskiego Zakonu Kaznodziejskiego kaznodziei Władysława IV*,

ojczyznę polemizował Przypkowski zauważając, że „dotąd w Hiszpańskich, Francuskich, Angielskich [orderach] siła bywało pokojowych kawalerów, którzy dobytej broni przed sobą jako żywo niewidzieli⁵⁴”.

Zakończenie

Pod względem stosunków międzywyznaniowych zaangażowanie dysydentów przeciwko planom królewskim ugruntowało panujący rozdźwięk między nimi a panującym. Propaganda zwolenników orderu atakująca dysydentów za zjazdy i konszachty z obcymi państwami była kolejną w krótkim czasie po akcji wymierzonej w plan protestanckiego małżeństwa Władysława IV⁵⁵. Jednocześnie nie oznaczało to utraty pozycji politycznej przez protestanckich członków elity politycznej. Na to, że Władysław IV liczył się w czasie swego panowania z ewangelikami wskazuje fakt, że mimo wielu konwersji na katolicyzm liczba senatorów niekatolików przejściowo nawet wzrosła, a w 1648 r. w senacie zasiadało 9 innowierców z Korony (czyli 14%), a z 36 wojewodów 8 nie było katolikami⁵⁶. W ramach prowadzonej akcji propagandowej nie udało się zwolennikom sprowadzić bractwa orderowego do nabożnej i charytatywnej inicjatywy. Przeciwnicy orderu przedstawili na łamach pism polemicznych odmienną, odrzucającą konfesjonalizację wizję stosunków społeczno-państwowych. Wspólnocie opartej na jedności wiary przeciwstawili tradycje troski o dobro wspólne wykraczające poza ramy wyznawanych konfesji.

Bibliografia

Źródła:

BK, rkps 1317, *Nagrobek Kawaleriej; Replika na nagrobek; Zniesienie responsu na racyje przeciwko Kawaleriej; Lament frasobliwej Polski na Polaki zhiszpaniale*.

Birkowski F., *Kawaler Maltański na pogrzebie J.M.P. Zygmunta Szedzińskiego, kawalera z Malty, w roku pańskim 1616, maja 21*, [w:] *Ks. Fabiana Birkowskiego Zakonu Kaznodziejskiego kaznodziei Władysława IV, Kazania przygodne i pogrzebowe z dodatkiem kazania ks. Makowskiego na pogrzebie tegoż ks. Fabiana Birkowskiego, Zeszytów cztery*, Kraków 1859.

Kazania przygodne i pogrzebowe z dodatkiem kazania ks. Makowskiego na pogrzebie tegoż ks. Fabiana Birkowskiego, Zeszytów cztery, Kraków 1859, s. 7.

⁵⁴Zniesienie Responsu ..., s. 62.

⁵⁵J. Dzięgielewski, *O tolerancję dla zdominowanych ...*, s. 115.

⁵⁶S. Ciara, *Senatorowie i dygnitarze koronni w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1990, s. 35.

Porządek Introductiej Kawaleriey, która miała nastać w Warszawie Anno 1637. 7bra 14. dnia Na królewskim Weselu, s. 1-8; *Przez Iego Mści Pana Ierzego Ossolińskiego Podskarbiego Nadwornego Respons na punktów ośmnaście przeciwko Kawaleriey Naświętszey Panny wydanych*, [w:] F. Nowakowski, *Źródła do dziejów Polski*, t. 1, Berlin 1841.

Radziwiłł A. S., *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, A. Przyboś, R. Żelewski (tłum. i oprac.), t. 2, Warszawa 1980.

Vetera Monumenta Poloniae et Lithuanie. Gentiumque finitimarum, historia illustrantia maximam partem edita ex tabularis vaticanis deprompta collecta ac serie chronologica deposita, Augustin Theiner (red.), t. III A Sixto PP. V. *Usque ad Innocentium PP. XII 1585–1696*, Rzym 1863.

Literatura:

Augustyniak U., *Dwór i kraj w publicystyce politycznej w czasach Wazów*, [w:] *Dwór a kraj. Między centrum a peryferiami władzy. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Zamek Królewski na Wawelu*, R. Skowron (red.), Kraków 2003.

Augustyniak U., *Wpływ konfesjonalizacji katolickiej na dyskurs polityczny w Rzeczypospolitej XVI- XVIII wieku. Wizje państwa i społeczeństwa*, [w:] *Wartości polityczne Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Struktury aksjologiczne i granice cywilizacyjne*, Anna Grześkowiak-Krwawicz (red.), Warszawa 2017.

Baczewski S., *Szlachectwo. Studium z dziejów idei w piśmiennictwie polskim. Druga połowa XVI wieku – XVII wiek*, Lublin 2009.

Boulton D. J. D., *The Knights of the Crown. The Monarchical Orders of Knighthood in Later Medieval Europe 1325–1520*, Woodbridge 1987.

Chrościcki J. A., *Sztuka i polityka. Funkcje propagandowe sztuki w epoce Wazów 1587-1668*, Warszawa 1983.

Ciara S., *Senatorowie i dygnitarze koronni w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1990.

Czapliński W., *Władysław IV i jego czasy*, Warszawa 1972.

Dzięgielewski J., *O tolerancję dla zdominowanych. Polityka wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV*, Warszawa 1986.

Dzięgielewski J., *O ustrojowo politycznych aspektach orderu Niepokalanego Poczęcia i uznaniu Najświętszej Maryi Panny królową Korony Polskiej*, „Studia Claromontana” 2005, t. 23.

Kubala L., *Jerzy Ossoliński*, Lwów 1924.

Kuźmak K., *Bractwa Matki Boskiej Wspomożycielki Chrześcijan na ziemiach polskich w XVIII stuleciu. Studium z dziejów kultu maryjnego i wspólnot chrześcijańskich w dawnej Polsce*,
Rzym 1973.

Majewski W., *Ostroróg Mikołaj h. Nałęcz*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 24/1, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1979.

Matikkala A., *The Orders of Knighthood and Formation of the British Honours System 1660 – 1760*, Woodbridge 2008.

Moritz A., Müller H.-J., Pohlig M., *Konfesjonalizacja Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku?*, „Kwartalnik Historyczny” 2001, r. 108.

Müller M. G. M., *Zweite Reformation und städtische Autonomie in Königlichen Preußen. Danzig, Elbing, Thorn in der Epoche den Konfessionalisierung (1557-1660)*, Berlin 1997.

Nowak-Dłużewski J., *Elita orderowa Jerzego Ossolińskiego*, „Roczniki Humanistyczne” 1972,
t. 20, z. 2.

Nowak-Dłużewski J., *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Dwaj młodsi Wazowie*, Warszawa 1972.

Opaliński E., *Postawa szlachty polskiej wobec osoby królewskiej jako instytucji w latach 1587-1648*, [w:] „Kwartalnik Historyczny” 1983, r. 90, z. 4.

Schilling H., *Konfesjonalizacja kościoła, państwa i społeczeństwa – profile, efekty i perspektywy historiograficznego paradygmatu*, [w:] Schilling H., *Konfesjonalizacja – Kościół i państwo w Europie doby przednowoczesnej*, J. Kałużny (tłum.), Poznań 2010.

Tazbir J., *Zagłada ariańskiej „stolicy”*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1961, t. 6.

Tomaszek A., *Projekt Orderu Niepokalanego Poczęcia NMP*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1987, t. 32.

Trawicka Z., *Projekt kalwińskiego małżeństwa Władysława IV*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce“ 1966, t.11.

Wisner H., *Władysław IV Waza*, Wrocław 2009.

Załęski S., *Jezuici w Polsce. T. 2, Praca nad spotęgowaniem ducha wiary i pobożności :1608-1648*, Kraków 1901.

Zins H., *Ze stosunków polsko–angielskich w połowie XV wieku. Sprawa Orderu Podwiązki dla Kazimierza Jagiellończyka*, „Zapiski Historyczne” 1968, t. 33.

ABSTRAKT

Paradygmat konfesjonalizacji stanowi próbę ujęcia poreformacyjnych dążeń do ponownego ujednolicenia religijnego jako aspektu modernizacji. Wynikiem konfesjonalizacji miało być uformowanie nowożytnego zdyscyplinowanego społeczeństwa. Próbę ustanowienia przez Władysława IV kawalerii Orderu Niepokalanego Poczęcia NMP można rozpatrywać jako przykład konfesjonalizacji.

Papież Urban VIII prosił Zygmunta III utworzenie w Rzeczypospolitej filii Milicji Chrześcijańskiej księcia Karola Gonzagi. Koncepcję tą podjął w zmienionej formie Władysław IV. Planowane bractwo zostało przed wprowadzeniem zatwierdzone przez papieża, o co król nie potrzebował zabiegać jeśli zależałoby mu jedynie na wyróżnieniu i skupieniu wokół siebie grupy osób. Kawalerowie musieliby uczestniczyć w katolickich nabożeństwach oraz przysięgać na wierność Stolicy Apostolskiej. W projekt zaangażowani byli znani ze swojego potrydenckiego katolicyzmu Jerzy Ossoliński i Albrycht Stanisław Radziwiłł.

e-mail: aleksander.popielarz@student.uw.edu.pl